

Bourdieu, habitus en omnivoriteit

Jelle Zeedijk en Tim Smits

1. Inleiding

Het denkkader van Pierre Bourdieu is nog steeds van groot belang voor de hedendaagse cultuursociologie. Het kent alleen een paar problematische concepten die door empirisch georiënteerde onderzoekers in vraag worden gesteld.¹ In navolging van Richard A. Peterson (Peterson & Simkus 1992; Peterson & Kern 1996; Peterson 2005) is men geneigd sociale distictie niet meer te onderzoeken langs de lijnen van legitieme hoge en niet-legitieme lage cultuur. Tegenwoordig onderscheiden dominante groepen zich niet meer door een habitus-gerelateerde klasse-smaak, maar louter door de breedte van hun smaak, hetgeen 'culturele omnivoriteit' genoemd wordt. Deze omnivore dominantie vloeit voort uit een groter, op school verworven cultureel kapitaal.

In wat volgt zullen we ons eerst richten op de problemen die zich voor empirische sociologen rond concepten als klassenhabitus en distinctie opwerpen. We doen dit vooral aan de hand van de studie omtrent cultuurparticipatie van Vander Stichele en Laermans (2004), omdat dit voor Vlaanderen de grondigste studie is. We zullen het habitusconcept theoretisch verdedigen aan de hand van een korte tekst van Bourdieu zelf, *Espace social et espace symbolique* (1994, 15-29). In een tweede deel, en nog maar zeer voorlopig, want gebaseerd op beperkte en geleende data, zouden we lijnen van onderzoek willen voorstellen die het denkkader van Bourdieu wat trouwer zijn en de gewraakte concepten misschien zelfs vruchtbaar en verrassend actueel kunnen maken.

2. Klassenhabitus en distinctie

In de voorstelling van Bourdieus theorie door Vander Stichele & Laermans, die noodzakelijkerwijze wat beknopt is, wordt gesproken van de homologie tussen sociale statusgroepen (hoog, midden, laag) en culturele smaak. De verschillende statusgroepen proberen zich van elkaar te onderscheiden, en dat doen ze in een

symbolische klassenstrijd. De positie op de sociale statusladder wordt net als bij Marx bepaald door de hoeveelheid kapitaal, dat het liefst geërfd is, en dat in een moderne samenleving (na de Franse revolutie) zich niet alleen als geldmacht of adelstand maar ook als kennismacht kan voordoen. Op basis van de hoeveelheid en de soorten kapitaal kunnen we ons een sociale ruimte voorstellen waarin het individu een positie inneemt. De klassenpositie (bepaald door de coördinaten van die ruimte) uit zich in een bepaalde levensstijl, maar niet zonder eerst door een specifieke klassenhabitus te zijn gemedieerd: ‘een duurzaam geheel van de in opvoeding verworven onbewuste neigingen en disposities die het denken, waarnemen en handelen bepalen’ (Laermans 1999, 221). De leden van een bepaalde statusgroep of klassenfractie delen dus een zekere klassenhabitus, die op haar beurt verantwoordelijk is voor de manifestatie van klassen-eigen gedrags- en smaakpatronen (Vander Stichele & Laermans 2004, 196). Die smaakpatronen laten zich bij Bourdieu vervolgens karakteriseren als ‘esthetisch, verfijnd’ voor de burgerij en ‘functioneel, populair’ voor de arbeidersklasse. De kleinburgerlijke middenklasse neemt met haar ‘bonne volonté culturelle’ een middenpositie in.

Gesneden koek voor de gemiddelde socioloog, en ook de legitimiteitskwesitie heeft niet veel extra uitleg nodig, zodat we snel verder kunnen gaan met de interessantere problematisering van de theorie. De problemen die Vander Stichele & Laermans noemen zijn zoals gezegd van conceptuele aard. Om te beginnen is daar de klassenhabitus. Hoewel we hier nog bitter weinig over de habitus gehoord hebben, ligt het concept onder vuur bij empirisch gerichte sociologen (ook bijvoorbeeld in *Accounting for Tastes* van Bennett, Emmison en Frow 1999, waarover later meer) die het niet geoperationaliseerd krijgen in hun onderzoek. Het lijkt om een ‘eerder vaag containerbegrip’ te gaan ‘dat zich in de realiteit maar moeilijk laat toetsen’ (Vander Stichele & Laermans 2004, 197).

Op basis van een drietal fenomenen stellen Vander Stichele & Laermans de klassenhabitus in vraag. Ten eerste zouden we verwachten dat de hoeveelheid economisch kapitaal een goede voorspeller is voor het al dan niet deelnemen aan hoge cultuur. Dit blijkt in verschillende studies niet het geval te zijn. Wel vindt men, ten tweede, een duidelijke, doorslaggevende invloed van het cultureel kapitaal. Zowel het klimaat thuis als de eigen (hoge) opleiding maken mensen tot legitieme cultuurconsumenten. De invloed van het thuisklimaat wordt dan wel weer afgezwakt door studies die de ouderlijke invloed vooral zien in de culturele praxis van de ouders, en niet zozeer in hun opleidingsniveau (De Graaf, De Graaf & Kraaykamp 2000; Voorpostel & Van der Lippe 2001). Ten slotte blijkt dat niet alle hooggeschoolden ook hoogcultureel actief zijn, zodat die zogenoemde ‘klassenhabitus’ naar het rijk der fabelen kan worden verwezen.

Het tweede concept dat in vraag wordt gesteld is de distinctiedrang, de zucht naar dominantie en legitimiteit die de motor achter Bourdieus symbolische klassenstrijd is. Samen met Van Eijck (1998, 198) vragen Laermans en Vander Stichele zich af of mensen nog wel ‘omwille van distinctie en statusmotieven cultureel actief zijn’. Ze houden het erop dat Bourdieu met zijn onderscheid tussen lage en hoge cultuur slachtoffer is geworden van historisch-culturele bij-

ziendheid. Voor de specifieke Franse maatschappij van de jaren '60 hebben deze categorieën hun sociaal determinerende betekenis, maar er is de laatste vijftig jaar zoveel veranderd: “individualisering, de-traditionalisering, democratisering van het onderwijs, sociale mobiliteit, opkomst van jeugdculturen, ... Die hebben ervoor gezorgd dat de maatschappelijke realiteit van toen nog in weinig vergelijkbaar is met de huidige. De inschaling van culturele uitingen en producten heeft bijvoorbeeld een enorme verandering ondergaan, zodat het traditionele onderscheid tussen hoog- en laagcultuur grotendeels op losse schroeven kwam te staan” (Vander Stichele & Laermans 2004, 198).

Dit laatste bezwaar, dat Bourdieu een particuliere context onterecht generaliseert vinden we ook terug in de eerder genoemde studie *Accounting for Tastes. Australian Everyday Cultures* van Tony Bennett, Michael Emmison en John Frow (1999). Deze studie lijkt precies te doen voor de Australische samenleving midden jaren '90 wat Bourdieu voor Frankrijk deed eind jaren '60. Op theoretisch vlak vinden we ook hier de “vragen bij het cruciale habitus-begrip” (Vander Stichele & Laermans 2004, 197; Bennett, Emmison & Frow 1999, 8-13). De auteurs werken hun vragen echter niet grondig uit. Twee van de vier bezwaren die ze aantekenen, betreffen de tijd- en plaatsgebondenheid. Ten eerste komen in *La distinction* de effecten van geslacht en etniciteit niet aan bod, en evenmin de zeer sterke invloed van de cultuurindustrie die zich pas vanaf de jaren '60 echt laat gelden. Ten tweede, en in zekere zin in het verlengde hiervan zou je algemener kunnen stellen dat de maatschappij toen door een strengere taxonomie geregeerd werd dan vandaag, en dat de veranderde tijden om een andere beschrijving vragen. Zoals we ook bij Vander Stichele & Laermans zagen, hebben ‘hoog’ en ‘laag’ niet meer de betekenis van weleer.

Ook het derde bezwaar betreft deze taxonomie. Namelijk dat de rigiditeit van de dichotomieën zoals die in Bourdieus sociologische analyse naar voren komt in schril contrast staat met hun “fluid, interactive, strategic, relational” karakter dat we kennen uit zijn vroege antropologische werk (Bennett, Emmison & Frow 1999, 12).² *La distinction* geeft blijkbaar veelmeer het onbehaaglijk gevoel dat onze identiteit sociaal gedetermineerd is, en dat daar weinig ontsnappingsmogelijkheden uit zijn, juist omdat een concept als ‘habitus’ verklaart hoe de contingente, arbitraire identiteit de leden van een bepaalde klasse altijd als natuurlijk verschijnt. Alleen op deze plaats stellen Bennet, Emmison & Frow ten vierde één vraag bij het ‘habitus-begrip’ (1999, 12), overigens een vraag die Bourdieu zelf naar ze zeggen al eerder formuleerde: is de habitus gewoon geen tautologische legitimering van een ‘structureel functionalisme’?³ De positie die je inneemt in de sociale ruimte veroorzaakt een bepaalde habitus, en die habitus maakt dat je voorkeuren en gedragingen in overeenstemming zijn met je sociale mogelijkheden. “Le goût est *amor fati*, choix du destin, mais un choix forcé, produit par des conditions d’existence qui, en excluant comme pure rêverie tout autre possible, ne laissent d’autre choix que le goût du nécessaire”, vertelt Bourdieu ons in *La distinction* reeds over de smaak van de arbeidersklasse (1979, 199), en in zekere

zin geldt die noodzakelijkheid van de smaak – wat iets anders is als de smaak voor het noodzakelijke – voor alle habitus.

Het louter ‘structureel functionalisme’, ook in de gesofisticeerde vorm die Bourdieu daaraan geeft, wordt door de auteurs van *Accounting for Tastes* echter niet geheel overwonnen (Bennett, Emmison & Frow 1999, 249-269). Ze trachten de al te deterministische conclusies eerder te ontlopen door over verschillende ‘regimes of value’ te spreken. De smaak wordt niet enkel door de klasse bepaald, maar ook bijvoorbeeld door leeftijd of geslacht, en deze invloeden werken onafhankelijk van de sociaaleconomische status. Het culturele veld is zo een veld met verschillende assen geworden, of verschillende zwaartepunten, en bepaalt de mensen dus niet meer louter naar hun relatieve culturele of economische kapitaalcracht. Het determinisme blijft natuurlijk, alleen wordt de effectieve smaak nu niet meer bepaald door één overheersende factor (namelijk kapitaalvolume), maar is het de resultante van een krachtenspel. Dit heeft in vergelijking met Bourdieus theorie een drieledig voordeel: de dichotomieën werken zwakker en worden diffuser, de waardeschalen hoeven niet voor elk lid van een klasse of maatschappij te gelden en ten slotte is de homologie van klasse en levensstijl ook doorbroken. De verschillende individuele smaken configureren verschillend ten opzichte van de diverse zwaartepunten (Bennett, Emmison & Frow 1999, 263). Iemand zal op basis van zijn professionele status misschien eerder populaire cultuur smaken, maar als vrouw van middelbare leeftijd toch interesse hebben in legitiem museumbezoek. Anderzijds zullen pubers uit cultureel rijke middens hun jeugd toch vieren in een voorkeur voor popmuziek. Bovendien verdwijnt de definitieve legitimiteit of illegitimiteit van de smaken samen met die allesbepalende dichotomie, aangezien we nu burgers van vele regimes zijn.

Net als bij Vander Stichele & Laermans lijkt de opluchting ook hier groot te zijn op het moment dat de zoektocht naar hoge en lage cultuur gestaakt kan worden, maar Bennett, Emmison & Frow voegen hier wel meteen aan toe dat een andere categorie, namelijk of de culturele praktijk ‘inclusive’ of ‘restricted’ is, in de hedendaagse sociale ruimte een algemeen effect heeft. De slotconclusie luidt dan ook dat één segment van de bevolking zich onderscheidt door hun brede en actieve culturele belangstelling waarin ze van alles wat vroeger opgedeeld was in ‘hoog’ en ‘laag’ met elkaar combineren. Dit werkt distinctief en hangt samen met het cultureel kapitaal en ook met bepaalde politieke waarden en opvattingen. Het complement van deze groep is eerder beperkt in zijn culturele praktijken of in zijn (buitenhuizige) cultuurparticipatie (1999, 269). Bij Vander Stichele & Laermans (2004, 211) vinden we ook dergelijke inclusieve ‘omnivoren’ en beperkte ‘niet-participanten’, groepen die zich voornamelijk naar opleidingsniveau laten bepalen. En naar leeftijd, want de 45-plussers richten zich toch nog naar de culturele barometer van weleer.

Hoewel er internationaal zeker kritische vragen worden gesteld bij de omnivorieitsthese (Le Roux *et al.* 2008; Coulangeon 2003) wordt culturele omnivo-

riteit altijd wel weer teruggevonden in de data en blijft het een interessante onderzoekspiste die inmiddels in vele landen getoetst is (Peterson 2005). In die verschillende onderzoeken is ook veel geworsteld met de operationalisering van omnivoriteit, hetgeen uiteindelijk geleid heeft tot het louter tellen van het aantal genres dat men smaakt, of waarvan men aangeeft dat men ervoor de deur uit gaat. Er zijn veel verschillende methodes gebruikt in het omnivoriteitsonderzoek, maar algemeen lijkt het volgende te gelden: Hoe breder en hoe vaker men cultureel participeert, hoe meer omnivoor de smaak is. Deze smaak wordt nog het best voorspeld door het ‘cultureel kapitaalvolume’, gemeten als hoogst genoten onderwijs.

De ‘kwantitatieve’ omnivoriteitstheorie vervangt hiermee de ‘kwalitatieve’ legitimiteitstheorie van Bourdieu. Het gaat Bourdieu in het onderscheid tussen hoge en lage cultuur echter niet om een intrinsiek verschil zoals de ‘complexiteit van de gebruikte code’, of de gelaagdheid van de kunst tegenover de platheid van de populaire cultuur. De discussie lijkt eerder op het verschil tussen het ‘algemeen beschaafd taalgebruik’ en de streektaal. Zoals William Labov (1972) al aantoonde kunnen beide een behoorlijke complexiteit hebben, en zijn er genuanceerde uitingen in mogelijk. Bourdieu merkt echter op dat je als onderzoeker ook oog moet hebben op het algemene voordeel dat mensen die algemeen beschaafd spreken hebben op mensen die slechts de streektaal machtig zijn (Bourdieu 1997, 110-111). Dit effect van de legitimiteit van de taal of de smaak wordt uiteindelijk in het onderzoek als dat van Peterson buiten beschouwing gelaten.

3. Bourdieu herlezen

In het voorwoord van de bundel *Raisons pratiques* geeft Bourdieu twee belangrijke karakteristieken die voor een goed begrip van zijn werk van fundamenteel belang zijn. Ten eerste gaat het om een *relationele* wetenschapsfilosofie, waarin objectieve relaties primeren. De sociale wetenschapper moet niet op zoek gaan naar de waarde of betekenis van geïsoleerde realiteiten, maar moet oog hebben voor de relaties waarin de verschillende elementen tot elkaar staan. Het is alsof de realist waar Bourdieu zich hier van afkeert net als de realist in de taal filosofie betekenis iconologisch beschouwt, als een natuurlijke band tussen taal en werkelijkheid. Bourdieu daarentegen is een nominalist voor wie die band arbitrair is, en voor wie betekenis net als bij De Saussure slechts in de onderlinge relatie der elementen tot stand komt. Deze arbitraire relatie tussen teken en betekende maakt dat het een open relatie is die nooit definitief afgesloten kan worden, en die altijd kwetsbaar is voor betekenisverschuivingen en -besmettingen. Er zijn tal van voorbeelden te vinden van betekenisverschuiving in de alledaagse cultuur, verschuivingen die alleen al door het verglijden van de tijd en context ontstaan. Dit geldt niet alleen voor het verouderen van bepaalde gebruiksvorwerpen, hetgeen met de snelheid van innovatie te maken heeft (denk aan de

ontwikkeling van schrijfmachines en computers), maar ook met de betekenis die iets in een bepaalde context krijgt. De *Bolero* van Ravel kan als conceptueel kunstwerk de Nieuwe Muziek inspireren (Andriessen 2002, 180-182), als vaste waarde opgenomen zijn in het 'ijzeren repertoire', én dienst doen op braderieën waar 'golden classics' opnamen klinken. Drie verschillende benaderingen en drie verschillende betekenissen.

Zeggen dat betekenis relationeel tot stand komt, is overigens nog iets anders dan te stellen dat ze relatief is. Dit laatste betekent dat aan elke betekenaar, afhankelijk van het standpunt, willekeurig een andere betekenis gekoppeld kan worden, terwijl de betekenaar met een relationele inbedding in cultuur of beschaving (of symbolisch veld) een zekere vaste grond heeft, zodat de betekenis allerminst arbitrair is.

De relationaliteit van Bourdieus wetenschapsfilosofie zegt ons in elk geval dat we zijn 'hoog-laag' taxonomie nooit helemaal mogen identificeren met een concreet repertoire. Nochtans is dit wat elke omnivoriteitsstudie aanvankelijk deed. Eerst deelt men de verschillende genres in naar hun traditionele sociale status, en vervolgens kijkt men of er een groep respondenten is die zowel 'hoog' als 'laag' in het smaakpakket heeft. De conclusies luiden dan opvallend vaak dat de traditionele dichotomie 'op losse schroeven' staat, of 'dat er geen reden meer is voor snobisme' (Peterson & Kern 1996; Van Eijck, De Haan & Knulst 2002). Waar de sociale druk vroeger nog te groot was om de smaak voor populaire genres te bekennen, is nu empirisch bewezen dat er geen onderscheid is tussen lage en hoge cultuur.

De uiterste conclusie van Peterson (2005, 262-263) is dan ook dat de eigen indeling van genres in de twee categorieën betekenisloos is geworden, en dat de omnivoor zich louter door het *aantal* gesmaakte genres onderscheidt, ongeacht of die nu als 'hoog' of 'laag' te boek staan. Deze conclusie lijkt een objectief-wetenschappelijke correctie te zijn van een al te fenomenologische sociale intuïtie, maar loopt het gevaar te abstract te worden.

Tenzij de omnivoor immers werkelijk alles smaakt, zal er nog steeds een duidelijke heterogeniteit in de verschillende smaakpakketten mogelijk zijn. Verschillende smaakpakketten mogen omnivoor zijn, want bestaande uit n elementen, maar kunnen weinig uitstaans met elkaar hebben, omdat de selectie die gemaakt werd toch een ander principe heeft. Wat je precies smaakt, en de manier waarop je participeert of waarop je bepaalde voorkeuren combineert, is wel degelijk van belang. Dit komt juist omdat de relationele betekenis zoals die in de sociale ruimte ontstaat, en die Bourdieu aanduidde met de categorieën hoog en laag (legitiem en niet-legitiem) nog steeds werkt, en niet anders kán werken. Die sociale ruimte wordt natuurlijk ook in het omnivoriteitsonderzoek op genuanceerde wijze uitgetekend, waarbij allerlei determinerende invloeden en constellaties in rekening worden gebracht, maar daarbij wordt de relationele betekenis van de smaak waar het Bourdieu om te doen is niet goed begrepen. Smaak wordt ofwel 'realistisch' (essentieel: klassiek = hoog, pop = laag) ofwel abstract (formeel: aantal genres telt) voorgesteld.

De tweede algemene opmerking die Bourdieu maakt, is dat zijn theorie een *dispositionele* praktische filosofie is. Menselijk handelen kan je nooit alleen uit een idealistische vrije wil verklaren, noch uit een deterministisch structuralisme. Het habitus-begrip is Bourdieus conceptuele oplossing om te laveren tussen deze twee verklaringswijzen. Het handelen wordt bepaald door de mogelijkheden die enerzijds zijn ingeschreven in de structuren van het veld en anderzijds in de lichamen van de actoren. Het gaat steeds om een wederkerige relatie tussen “les structures objectives (celles des champs sociaux) et les structures incorporées (celles de *l’habitus*)” (Bourdieu 1994, 9). Te lang en leste lijkt de structurele determinatie het pleit te winnen, aangezien de habitus zich (zoals een menselijk lichaam) maar vormt in en naar de sociale omgeving waarin het kind opgroeit. Dit neemt echter niet weg dat dit ‘punt in de sociale ruimte’ zich ontwikkelt als een ‘gezichtspunt’ of een ‘standpunt’. Met een parafrase van Pascal vat Bourdieu deze situatie samen:

“L’espace social m’englobe comme un point. Mais ce point est un *point de vue*, le principe d’une vue prise à partir d’un point situé dans l’espace social, d’une *perspective* définie dans sa forme et son contenu par la position objective à partir de laquelle elle est prise. L’espace social est bien la réalité première et dernière, puisqu’il commande encore les représentations que les agents sociaux peuvent en avoir” (Bourdieu 1994, 28-29).

Er is dus sprake van sociale determinering, maar niet zonder een eigen betekenisgevende rol die een individu daar gemedieerd door de habitus aan geeft. Deze positie als derde weg tussen objectivisme en subjectivisme wordt goed uiteengezet door Charles Taylor (1992).

De habitus als standpunt is een sociaal gestructureerd gezichtspunt dat als unificerend perspectief de werkelijkheid kan indelen naar haar eigen perceptuele schema’s. We kijken dus niet zomaar naar eigen en andermans gedrag maar door de betekenisgevende bril die onze habitus is. Bourdieu (1994, 124) verwijst wel vaker naar Cassirers ‘symbolische vormen’ of Durkheims ‘vormen van classificatie’ om aan te geven hoe de habitus (het geheel van deze schema’s) het principe is dat de sociale werkelijkheid ook zelf en actief structureert. Die geleiding van de werkelijkheid geschiedt door de ordening in categorieën die vaak in opposities voorkomen. Zo leren we in zijn *Outline of a Theory of Praxis* (2006, 123) hoe het wereldbeeld van de Kabylen is georganiseerd in opposities als vrouwelijk-mannelijk, binnen-buiten, nat-droog, enzovoort. Hedendaagse sociaal psychologen, zoals Mussweiler (Mussweiler & Strack, 1999) of Fiedler (Fiedler 2000), die nochtans vanuit een heel andere experimenteel-empirische discipline werken, beamen dit door te stellen dat al onze oordelen grotendeels vergelijkend zijn. Zo zal ons oordeel over vrouwen afhangen van wat we over mannen denken, maar ook in minder natuurlijke dichotomieën zullen we zo categoriseren, al was het maar in termen van ‘wij’ en ‘zij’. Deze categorieën hangen zeker niet op systematisch-wetenschappelijke wijze samen, maar beantwoorden eerder aan een *fuzzy logic* of approximation. Het gaat om een as-

sociatief aanvoelen van verbanden, van hoe te handelen en wat te zeggen in een bepaalde situatie:

“this principle is nothing other than the *socially informed body*, with its tastes and distastes, its compulsions and repulsions, with, in a word, all its *senses*, that is to say, not only the traditional five senses – which never escape the structuring action of social determinisms – but also the sense of necessity and the sense of duty, the sense of direction and the sense of reality, the sense of balance and the sense of beauty, common sense and the sense of the sacred, tactical sense and the sense of responsibility, business sense and the sense of propriety, the sense of humour and the sense of absurdity, moral sense and the sense of practicality, and so on” (Bourdieu 2006, 124).

We moeten ons afvragen of we de ‘rigide dichotomieën’ waar Bourdieu in *La distinction* volgens Bennett *et al.* mee werkt ook niet moeten begrijpen op deze *fuzzy* manier. Alleszins is duidelijk dat Bourdieu met de habitus eerder een transcendentiaal begrip op het oog heeft, dat meer op zijn plaats lijkt in de wijsgerige antropologie dan in de empirische sociologie, die de habitus, het bovenstaande citaat indachtig, misschien terecht als containerbegrip beschouwt. We moeten ons misschien afvragen hoe dit begrip werkt binnen de cultuursociologie van Bourdieu, die zeker niet afkerig is van empirische onderbouwing. Veeleer probeert Bourdieu de spanning te denken tussen de sociale determinatie van het subject en de ervaring van het subject dat het zelf de unieke bron is van zijn smaak. Dat is de spanning tussen het externe en interne perspectief, tussen de sociologische waarschijnlijkheid en het persoonlijke gevoel van noodzakelijkheid en natuurlijkheid. Daarbij mag dat gevoel van noodzakelijkheid gedetermineerd zijn door de sociale werkelijkheid, maar tevens is die werkelijkheid ook mee geconstrueerd door de manier waarop ze door subjecten wordt waargenomen.

Nu we uit het voorwoord weten dat we Bourdieus werk relationeel en dispositioneel moeten begrijpen verrast het ons niet dat zijn voordracht *Espace social et espace symbolique* die hij in oktober 1989 in Japan hield, begint met te stellen dat hij de wetmatigheden die hij in *La distinction* voor het Frankrijk van de jaren '60 exploreerde wel degelijk als universeel beschouwt. *La distinction* beschrijft de wetmatigheden van de sociale ruimte voor een ontwikkelde samenleving, waarin bijvoorbeeld – in tegenstelling tot primitieve gemeenschappen – via het schrift een bijzondere en soms institutioneel georkestreerde cumulatie van kapitaal mogelijk is. Het is pas via het schrift dat in ontwikkelde maatschappijen de kennis zodanig in individuen kan samenklitten dat het bekrachtigd door het onderwijssysteem een levensverzekering voor diplomahouders wordt. Cultureel kapitaal is een vorm van dit kenniskapitaal, dat we niet louter cognitief moeten begrijpen, maar ook dispositioneel (zoals in percepties en smaken). De *habitus* of het ‘sociaal geïnformeerde lichaam’ is dan ook de drager van het cultureel kapitaal. In een dergelijke samenleving zien we haast altijd een onderscheid tussen dominante en gedomineerde groepen. De groepen die het legitieme kapitaal

'in handen hebben', of liever: 'belichamen', en zij die ervan verstoken zijn, of illegitieme vormen ervan bezitten. Juist het kapitaalbezit maakt de dominante groep meester van de symbolische ruimte waarin de eigen smaken waardevol en hoogcultureel zijn, en de smaken van de gedomineerde kapitaallosen als laagcultureel worden bestempeld. Dit is nogmaals geen bewuste strategie, maar werkt via de habitus van de dominante groep wel onbewust de sociale reproductie in de hand. De habitus zal zich als een Spinozistische *conatus* steeds herbevestigen en reproduceren juist in onze meest belangeloze en natuurlijke praktijken en smaken.

Het is de taak voor de sociologie om de sociale ruimte, hoe ze ook concreet gestalte krijgt, steeds weer als een veld van symbolische relaties te reconstrueren. Dat veld zal er naar tijd en plaats anders uit kunnen zien (de betekenis van Japans eten is in ons land anders dan in Japan), maar door juist oog te hebben voor die meest concrete werkelijkheid zullen bepaalde wetmatigheden steeds weer oplichten (Bourdieu 1998, 2). Daarom kan Bourdieu zijn lezing in Japan baseren op *La distinction*. Het feit echter dat onderzoekers de resultaten van Bourdieu niet kunnen reproduceren, duidt op een verandering of verschuiving van concrete betekenissen in onze maatschappij. Zo vonden Lamont & Lareau (1988) al dat de Amerikaanse maatschappij ver verwijderd was van de Franse. Volgens Bourdieu zouden we in dat geval op zoek moeten gaan naar nieuwe vormen van legitieme, dominante cultuur.

Het is maar de vraag of het formele principe van omnivoriteit hierin kan slagen. Dit concept strookt natuurlijk met de dominante politiek-correcte gedachte dat 'smaken verschillen', maar het lijkt zoals eerder opgemerkt té formeel om in lijn te liggen met het dispositionele karakter van Bourdieus theorie. De vorming van een habitus veronderstelt het contact met concrete vormen, smaken en gedragingen, omdat slechts in het particuliere het *lichaam* sociaal geïnformeerd raakt. Via een indicatieve scholingsgraad wordt het cultureel kapitaal maar op grove wijze benaderd. Zoals Vander Stichele & Laermans reeds terecht opmerken mag je het thuismilieu en de praktische voorbeelden die daar gesteld worden niet buiten beschouwing laten. Onze veronderstelling is dan ook dat de omnivoor in werkelijkheid zeer selectief aanvoelt wat de moeite waard is en wat niet, en via een associatieve *fuzzy logica* weet dat 'dit wel en dat niet' bij hem past. Wel André Hazes, niet Frans Bauer; wel U2, niet Europe; wel het Eiland, niet F.C. De Kampioenen. (Wel Brassens, niet Aznavour; wel Bach, niet Johann Strauss, zoals Bourdieu in *La distinction* al liet weten.)

Bourdieu vervolgt zijn tekst *Espace social et espace symbolique* onder de veelzeggende tussentitel 'Le réel est relationnel' met een schematische voorstelling van hoe de sociale ruimte volgens hem kan worden weergegeven (1994, 21). Bepalend is daarbij de distributie van het economisch en cultureel kapitaal. Naar hoeveelheid kapitaal laat zich de gedomineerde van de dominante klasse onderscheiden, en binnen die dominante klasse onderscheidt hij nog eens twee fracties. Een politiek 'linkse' groep, waarin het cultureel kapitaal primeert, en een 'rechtse' waarin het economisch kapitaal het zwaarste weegt. De derde determi-

nant, de geschiedenis van het kapitaal laten we hier even buiten beschouwing (hoewel dit voor de vorming van de habitus toch van belang is). Afhankelijk van de twee kapitaal soorten en die geschiedenis neem je een plek in in de sociale ruimte. Door onze zichtbaarheid zijn we classificeerbaar. Zelfs wanneer we ‘er niet aan mee willen doen’ worden we in dit symbolische spel van sociale betekenis getrokken. “En fait, l’idée centrale, c’est que, exister dans un espace, être un point, un individu dans un espace, c’est différer, être différent” (1994, 24). *La distinction* is ieders sociale basisconditie, niet slechts van de sociale strevers.

Wanneer Vander Stichele & Laermans (2004, 197) op basis van gedegen ander onderzoek besluiten dat economisch kapitaal voor de participatie aan hoogculturele activiteiten nauwelijks van invloed is, maar het culturele kapitaal des te meer, dan moeten we daaruit niet concluderen dat het economisch kapitaal geen enkele rol meer speelt. Voor de cultuurparticipatie in enge zin heeft het economisch kapitaal wellicht geen bijkomende verklaringskracht,⁴ maar dit wil nog niet zeggen dat Bourdieus sociale ruimte aan relevantie inboet. Als we de habitus als unificerend perspectief opvatten, dan kunnen we ook begrijpen waarom het niet alleen om cultuurparticipatie gaat, maar om levensstijl-onderzoek in brede zin. Door de habitus integreren onze keuzes voor bepaalde kleding, voeding, vrijetijdsbesteding, enz. In deze keuzes speelt het economische ook een rol (Leroux *et al.* 2008, 1066).

We mogen niet vergeten dat Bourdieu in de dominante klasse een belangrijk habitusonderscheid zag dat bij Vander Stichele & Laermans onder de gemeenschappelijke noemer ‘esthetische dispositie’ veronachtzaamd wordt. De fractie die vooral over cultureel kapitaal beschikt houdt er een ‘ascetische smaak’ op na, terwijl de economische fractie eerder voor ‘luxe’ kiest. Bij Bourdieu (1994, 21; 1979, 140-141) uit dit verschil zich onder andere in een zeer bewuste modernistische smaak in de fractie van het cultureel kapitaal (Warhol, Xenakis, Stravinsky), en een burgerlijke, 19de-eeuwse smaak in het ander kamp (Renoir, Bizet, Tchaikovsky).

Het culturele leven in Vlaanderen met haar sterk gesubsidieerde (hoge) cultuuraanbod, maakt dat het economische kapitaal haast geen onderscheidend criterium kan zijn. Wie echter naar andere ‘markten’ kijkt zoals kunst- en antiekveilingen, de huizenmarkt of kleding zal nog wel een onderscheid tussen de twee dominante fracties vinden.

Wie alleen de cultuurparticipatie bevraagt, met een voorkeur voor de theaters en de musea, die vindt ook in het Frankrijk van de jaren ’60 dat de luxe smaak van de economische klasse niet echt strookt met wat we hoge cultuurparticipatie zouden kunnen noemen. Wat ‘hoge’ cultuur is, lijkt toch eerder bepaald te zijn door de ascetische avant-garde smaak. Dat de culturele fractie zich tegenwoordig omnivoor gedraagt is een nuancering van het model van Bourdieu, en als die omnivorieit ‘selectief’ blijkt te zijn is het eerder in de lijn van Bourdieu. Die ascetische-culturele fractie schurkte immers ook aan tegen de populairdere smaak voor Brassens, Brel of jazz.

Wat wel in strijd is met Bourdieu is de misschien onbedoelde suggestie dat economisch kapitaal helemaal geen verschil meer geeft in de cultuurparticipatie in het algemeen. Wat ook verdwijnt in een dergelijke voorstelling is de eigenaardige alliantie die het economische en culturele kapitaal aangaan in hun gezamenlijke dominantie van de symbolische ruimte, en hun onderlinge twist om legitimiteit.

Die legitimiteit mag bij de een verzekerd zijn door de boeken die men leest en het theater dat men bezoekt, en bij de ander in de wijn die men drinkt en de auto die men rijdt, uiteindelijk onderscheiden beide fracties zich van wat in een gedeelde symbolische ruimte de lage cultuur wordt genoemd. We moeten ons begrip van hoge cultuur misschien uitbreiden tot 'dominante' cultuur, waarmee grofweg zowel de levensstijl van de culturele als de economische fractie wordt aangeduid. Van de dominante cultuur is het belangrijk om in te zien dat het algemeen kapitaalvolume altijd groot is.

Spreeken over omnivoriteit als een kosmopolitische vorm van dominantie die getuigt van een nieuwe socialisering binnen onze post-materiële, geïndividualiseerde en gesecculariseerde context, lijkt ons wat al te ver gaan. Jongere leeftijdscohorten zouden anders 'geprogrammeerd' worden dan hun ouders. Dat 'anders' is onontkoombaar gezien het relationele van Bourdieus theorie, en aangezien het ook om de jonge leeftijdscohorten gaat, past het bovendien niet onaardig in Bourdieus model. De jonge garde in de cultureel kapitaalkrachtige fractie is immers altijd een avant-garde geweest die zich ook afzette tegen de heersende 'bourgeois' goede smaak. Tegenwoordig hoort daar de zonder meer goed gekozen oriëntatie op lage cultuur bij, en voor een deel groeien ze daar ook weer uit, wanneer met de jaren het salaris en de maatschappelijke status zich bestendigen. We mogen echter verwachten dat er ook bij de jongeren al een oriëntatie op legitieme cultuur leeft. Ook zij maken driftig onderscheid in het aanbod aan populaire cultuur, en oefenen daarin hun onderscheidingsvermogen op basis waarvan ze positie nemen.

Tot slot van dit theoretische luik moeten we nog terugkomen op het lastige concept van de klassenhabitus, temeer omdat we in de laatste alinea's meer dan eens in ideaaltypen gesproken hebben, alsof verschillende groepen ook daadwerkelijk als haast Marxistische klassen tegenover elkaar staan en verwickeld zijn in een politieke strijd. In de laatste paragraaf van *Espace social et espace symbolique*, getiteld 'La logique des classes', geeft Bourdieu hier wat meer uitleg over (1994, 25-29). We moeten een duidelijk onderscheid maken tussen de theoretische klassen die Bourdieu beschrijft en de gerealiseerde, politieke klassen die effectief gemobiliseerd zijn rondom een gemeenschappelijk doel. Hoewel de theoretische klassen een waarschijnlijke grond zijn voor de effectieve klassen, vallen ze er zeker niet mee samen, en maak je dus een logische fout door van het bestaan van de een te besluiten tot het bestaan van de andere. De klassehabitus van Bourdieu lijdt dus niet noodzakelijk tot een sociale strijd.

Bourdieu beschrijft die theoretische klassen als de habitus die de leden van een bepaalde regio in de sociale ruimte innemen. Op basis van de positie in de sociale ruimte ontwikkel je een habitus, een principe van classificering dat je je als een tweede natuur eigen maakt. Zo'n habitus kunnen we beschouwen als de verstandhouding waarin mensen binnen een bepaald deel van de sociale ruimte met elkaar leven, en het gedeelde gezichtspunt dat ze hebben op de (sociale) werkelijkheid. Het maakt ook dat er een eenduidige levensstijl ontstaat waarin bepaalde smaken en gedragingen met een 'vage logica' samenhangen en clusteren. Dat wil niet zeggen dat hoogopgeleiden niet van popmuziek kunnen houden, maar wel dat ze met een andere strategie selecteren uit het aanbod en dat die muziek een andere sociale betekenis heeft dan voor de mensen die geen andere muziek kennen (bijvoorbeeld omdat de culturele sfeer te intimiderend is), hetgeen alleen al mag blijken uit het feit dat goedopgeleiden er altijd verontschuldigend bij moeten vermelden 'dat ze er een zwak voor hebben' of zelfs dat het 'foute' muziek is.

De miskennis van de habitus als smaakprincipe en de formele concentratie op de breedte van de smaak lijkt de belofte in zich te dragen dat alle mensen op zich hetzelfde zijn, maar dat sommigen hun vleugels wijder kunnen uitslaan en door een grotere kapitaalcracht een bredere smaak kunnen ontwikkelen. Bourdieu wil ons juist zeggen dat zelfs wanneer individuen letterlijk hetzelfde smaken, dat dit afhankelijk van hun habitus toch nog een verschillende betekenis kan hebben. Door de posities die we in de sociale ruimte ten opzichte van elkaar innemen zijn we door een 'wederzijdse uitwendigheid' gedefinieerd (1994, 20). Differentie gaat altijd samen met een gat, een afstand die affiniteit en sympathie voor elkaar of gelijke verlangens onmogelijk maakt: 'het verschil is te groot'. Juist door een verschil in habitus is het geen kwestie van berekening dat er maar weinig buiten de eigen (kapitaal)groep getrouwd wordt, maar veeleer omdat het maar slecht accordeert (1994, 26).

Zoals traagheidseffecten ons bewustmaken van een veranderde beweging, zo laat de habitus zich ook pas voelen op het moment dat de habitat verlaten wordt. De habitus rechtstreeks bevragen in empirisch onderzoek is dus onmogelijk, het is als concept slechts indirect te conceptualiseren, of uit zeer verscheiden data te extrapoleren. Wel kan je de habitus op het spoor komen door, zoals Bourdieu blijft zeggen, de sociale ruimte uit te tekenen, wat met determinanten als economisch en cultureel kapitaal al zeer goed moet lukken. Vervolgens is het zaak om verschillende culturele smaken en praktijken gespecificeerd genoeg te bevragen, dit om te voorkomen dat je eigenlijk alleen maar vist in de vijver van één habitusgroep, zoals in het onderzoek van Vander Stichele & Laermans gebeurde en waarin dan 'blijkt' dat alleen cultureel kapitaal tegenwoordig een verschil maakt. Ook moet je de genres specifiek genoeg bevragen, omdat de genrevlaggen 'pop' en 'klassiek' vele ladingen dekken. Niet dat dergelijke studies geen zinnige onderscheidingen kunnen tonen, maar als we Bourdieu moeten geloven, dan onttrekt dit onderzoek aan het zicht wat in een bewegende culturele context legitiem en niet-legitiem is, en leidt het te snel tot een omnivore conclusie.

4. Habitus en de hertekening van de symbolische ruimte

Om nu toch een idee te geven hoe we het habitusconcept van Bourdieu wat meer recht kunnen doen dan in het omnivoriteitsonderzoek ons inziens tot nog toe is gedaan, presenteren we twee oriënterende onderzoeken. In zekere zin liggen ze in elkaars verlengde en proberen ze datgene uit te lichten wat in het omnivoriteitsonderzoek onzichtbaar blijft, namelijk dat verschillende smaakpatronen in een samenleving niet louter getuigen van een verschil in culturele kapitaalcracht of de beheersing van een code. Het verschil wordt niet alleen gemaakt door een grotere of kleinere culturele competentie die desgewenst te verbreden is of te vergroten, maar ook en vooral door een verschillend standpunt in en dus een verschillend uitzicht op de betekeniswereld. De verschillende smaakpatronen komen voort uit verschillende smaakprincipes die ook vandaag in Vlaanderen vigeren en in ‘sociaal geïnformeerde lichamen’ tot uiting komen. Bourdieus ‘habitus’ zouden we kunnen begrijpen als een ‘verstandhouding’, met alle groepsdynamische implicaties die daarin op gang gebracht worden.

Het omnivoriteitsonderzoek leert ons dat groepen met veel cultureel kapitaal zich niet zozeer onderscheiden door de inhoud of kwaliteit, maar door de breedte van hun smaak. In de tijd van Bourdieus onderzoek waren hoge en lage cultuur misschien nog duidelijk herkenbaar aan de sociale status van het publiek dat er op afkwam, maar in de huidige maatschappelijke configuratie zijn ‘hoog’ en ‘laag’ tamelijk onhandelbare categorieën geworden. Het cultuurparticipatieonderzoek lijkt dit te bevestigen. Niet de aard van de participatie, maar de breedte maakt het verschil, het feit dat je veel verschillende genres combineert. In de oudere leeftijdscohorten zijn er weliswaar nog hoge-cultuur*univoren* te vinden, maar zij zijn een uitstervende soort. Het nieuwe dominantiemodel is dat van de omnivoriteit. We zijn hiermee verlost van het gênante spreken over lage en hoge cultuur en kunnen ons met frisse moed richten op de bevordering van de cultuurparticipatie van groepen die nog te weinig in de schouwburgen vertegenwoordigd zijn. Daartoe volstaat het wellicht om enige informatiedrempels of praktische problemen (vervoer, kinderopvang) weg te nemen.

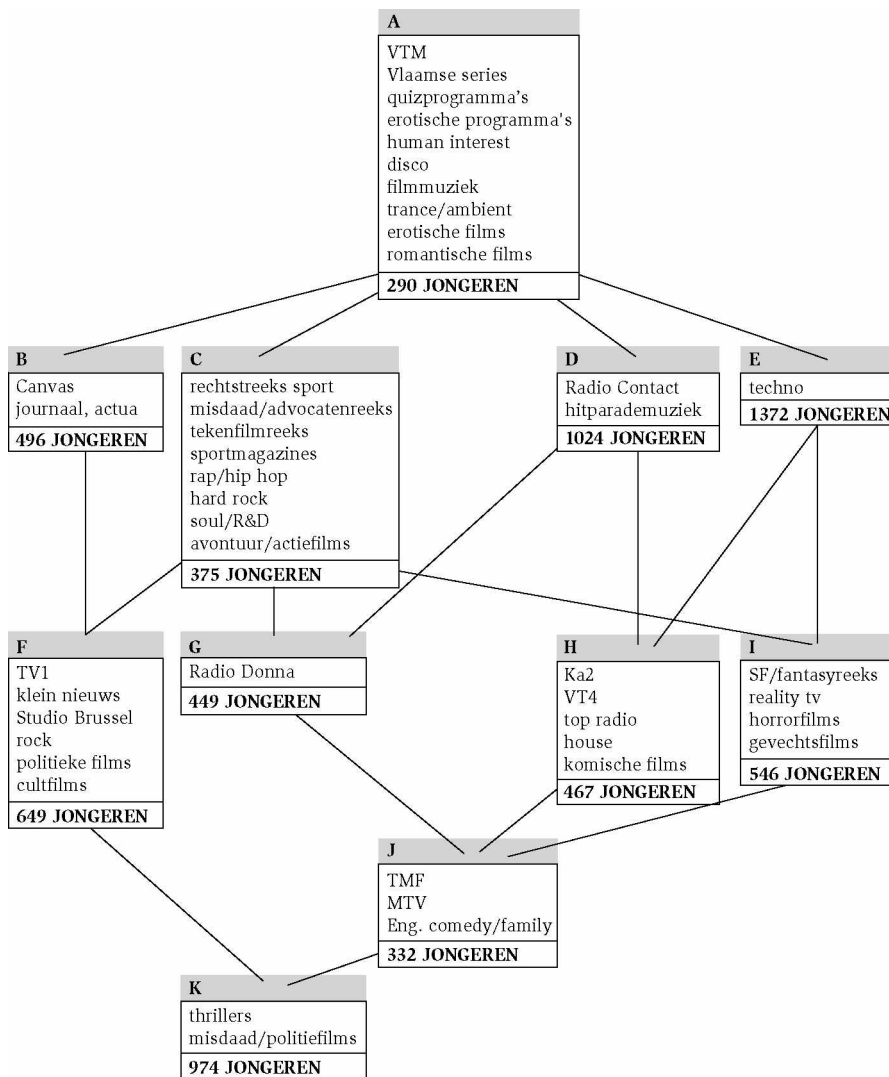
Om de hypothese van Bourdieu – dat het probleem fundamenteeler, want op het niveau van de habitus, ligt – plausibel te maken, zetten we twee stappen. In een eerste studie, de heranalyse van bekende gegevens over Vlaamse jongeren uit het jaar 2000, tonen we hoe de smaakvoorkeur van jongeren wel degelijk een inhoudelijke component heeft, en dat de omnivoriteitshypothese niet goed opgaat als we niet naar buitenhuizige cultuurparticipatie vragen, maar naar de smaakvoorkeur in het algemeen. In een tweede studie zien we hoe de items die in dergelijk enquêteonderzoek altijd gebruikt worden niet zo eenduidig zijn als wordt verondersteld in de omnivoriteitsthese. Een item als ‘Nederlandstalige popmuziek’ blijkt een andere inhoud te hebben voor verschillende jongeren, en die verschillende betekenis blijkt in de lijn te liggen van de verschillende posities die jongeren volgens de rapportering van hun smaak innemen.

4.1 Studie 1: Heranalyse van oude onderzoeksdata

Deze studie betreft een analyse van de gegevens die de TOR-groep (VUB, onder leiding van Mark Elchardus) verzamelde in het schooljaar 1999-2000. De steekproef bestond uit leerlingen van 89 scholen die willekeurig, maar gestratificeerd, werden gekozen uit 745 beschikbare scholen. In totaal resulteerde dit in 13.729 ingevulde vragenlijsten, afgenomen bij jongeren van het vierde, vijfde en zesde jaar secundair onderwijs. Kenmerkend voor deze dataverzameling is dat al de deelnemende jongeren ook een vragenlijst mee naar huis namen voor één van hun ouders. Met een respons van 51,8 procent leverde dit een steekproef van 7.114 jongeren op waarvoor ook één van de ouders een – deels verschillende, deels gelijklopende – vragenlijst afleverde. Deze dataset leende zich al voor tal van sociologisch onderzoek, wat zich ondermeer vertaalde in het boek *De Symbolische Samenleving* (Elchardus & Glorieux 2003). In de heranalyse benaderen we deze data vanuit een fundamenteel andere invalshoek dan doorgaans het geval is. De meest frequente methoden voor empirische sociale wetenschappers, omvatten allerlei vormen van correlatie-gebaseerde technieken (zoals de loutere correlatie-analyse) en verschillende varianten van regressieanalyse en datareductietechnieken (zoals de factoranalyse). Natuurlijk vertoont een dergelijke benadering van de voorhanden data een zekere vorm van continuïteit. Die verschillende technieken hebben immers tot doel om zoveel mogelijk van de gemeenschappelijke informatie te bundelen en om zoveel mogelijk gelijkenissen te vinden. Wanneer je echter op zoek bent naar verschillen, dan dringen andere technieken zich op. Een goed voorbeeld daarvan vinden we bij Vander Stichele en Laermans (2004) die een latente klassenanalyse uitvoeren. Een dergelijke analyse gaat na of de gegevens in een bepaalde dataset te groeperen zijn, waarbij in een optimale verdeling de variatie *binnen* een groep zo klein mogelijk is, terwijl die *tussen* de verschillende groepen maximaal is. Aan de hand van deze analyse vonden Vander Stichele en Laermans zes verschillende klassen van cultuurparticipanten en niet-participanten.

Er is echter een nadeel verbonden aan deze techniek. In de analyse van Vander Stichele en Laermans werden de gegevens gebruikt om een onderscheid te maken tussen verschillende deelnemers aan het onderzoek. Dit resulteert in groepen waarvan de onderzoeker nog niet weet hoe ze nu juist van elkaar verschillen in hun cultuurparticipatie. Los daarvan identificeerden Vander Stichele en Laermans deze groepen ook aan de hand van sociaaldemografische gegevens. De relatie tussen die sociaaldemografische groepen en hun smaken of culturele interesses komt dus niet rechtstreeks naar voren, maar steeds met een tussenstap via de latente klassenvoorstelling. Dat wil ook zeggen dat we het niet noodzakelijk over dezelfde personen hebben. Als we bijvoorbeeld stellen dat ‘cluster 4’ voor 65 procent uit jongvolwassenen bestaat en dat 38 procent van dit cluster meerdere keren per jaar naar een pop- of rockconcert gaat, dan wil dat niet zeggen dat die 38 procent ook grotendeels uit jongvolwassenen bestaat. Daar waar deze techniek dus het voordeel biedt dat ze echt gericht is op classificatie, heeft

ze in vergelijking met correlatie-gebaseerde methoden het nadeel dat ze de relaties minder voor de hand liggend kan voorstellen.

Figuur 1. Conjunctieve hiërarchische klassenanalyse.

Daarom gaan we in de heranalyse van de TOR-gegevens aan de slag met een andere techniek die eveneens gericht is op classificatie, maar die tegelijkertijd de individuen én de variabelen groepeert. Zulke bimodale clusteringsmethoden bieden een meerwaarde voor heel wat types van onderzoek maar zijn, voor zover wij weten, weinig gebruikt in onderzoek naar cultuursmaken.⁵ In dit onderzoek maken we gebruik van hiërarchische klassenanalyse (De Boeck & Rosenberg

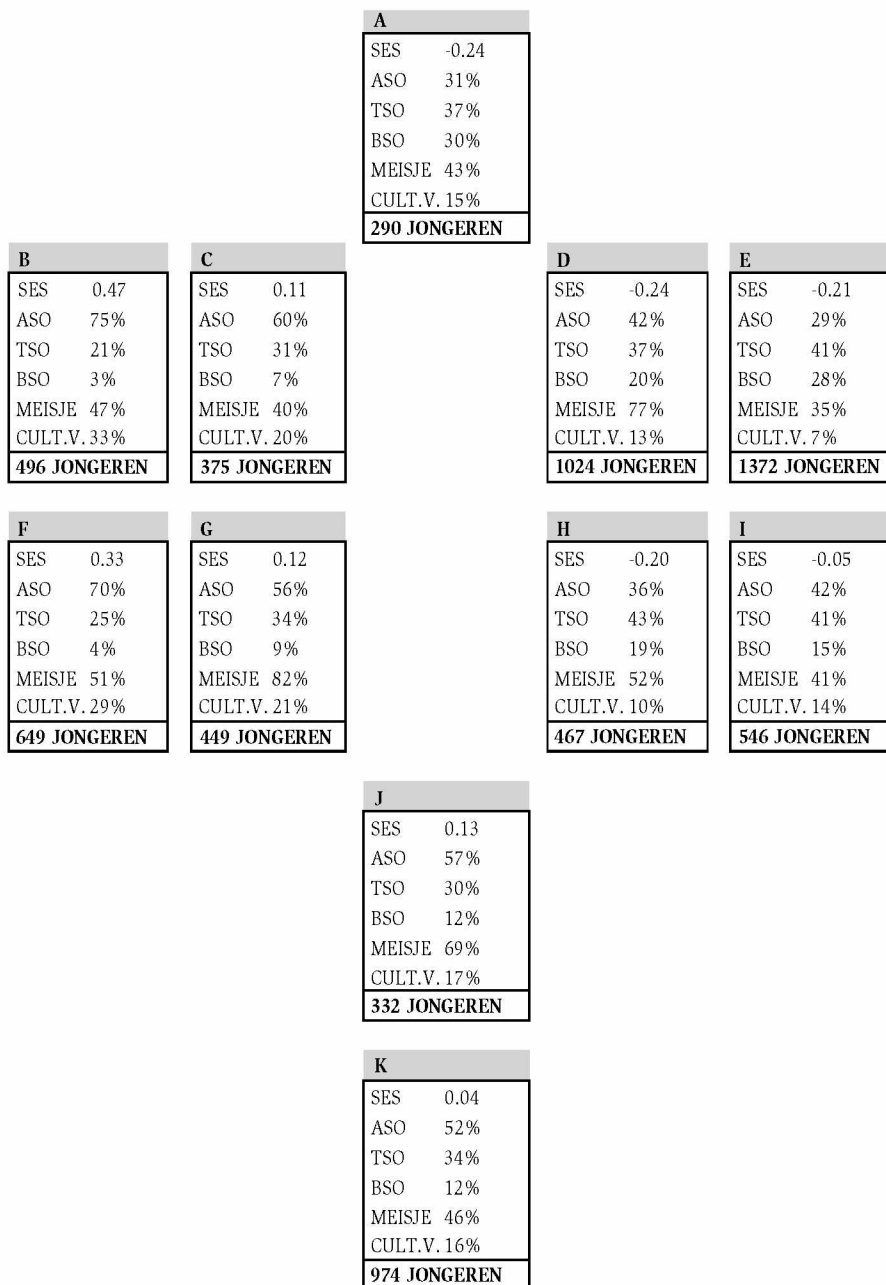
1988), meer bepaald van de conjunctieve variant (Van Mechelen, De Boeck & Rosenberg 1995). De hiërarchische klassenanalyse kan je conceptueel het best vergelijken met een hiërarchische vorm van klassenanalyse of clustering, waarbij verschillende items dus in groepen geplaatst worden. Binnen elke groep zijn de items sterk gelijkaardig volgens de beschikbare data. De hiërarchie impliceert dat sommige groepen bestaan uit items die specifiek kenmerkend zijn voor die ene groep terwijl andere groepen items groeperen die kenmerkend zijn voor verschillende groepen tegelijk. Specifiek aan de hiërarchische klassenanalyse is dat zulk een analyse tegelijk gebeurt op beide modi van de datastructuur. Als je dus een groep individuen hebt waarvoor je allerlei kenmerken bevroegd of gemeten hebt, dan zal de analyse zowel de individuen als de kenmerken in groepen verdelen en die verdelingen worden dan met elkaar verbonden. Individen met gelijkende kenmerkprofielen komen dus samen in groep, maar ook kenmerken die vaak samen voorkomen bij individuen worden gegroepeerd. In de oorspronkelijke versie van dit model (de *disjunctieve* hiërarchische klassenanalyse) werden deze twee structuren apart geconstrueerd en dan verbonden. In de conjunctieve variant gebeurt dat tegelijkertijd zodat je een oplossing krijgt waarbij je groepen van mensen met bijbehorende kenmerken kan aflezen.⁶

Ter voorbereiding dichotomiseren we alle smaakvariabelen. De deelnemers kregen immers een hele lijst van cultuurgebonden items voorgeschoteld, gaande van muziekgenres, over radiozenders tot televisie- en filmvoorkeuren. Voor elk van deze elfpunten items (van 0 tot 10) hebben we iedereen die een aanzienlijke voorkeur heeft voor het item (7 of meer op 10) onderscheiden van de anderen. Deze gegevens hebben we dan gebruikt om de data te classificeren.

De conjunctieve hiërarchische klassenanalyse resulteert in een grafische voorstelling van de data waarin de variabelen zelf hiërarchisch worden voorgesteld samen met de deelnemers die het best op dat niveau passen (Figuur 1). Concreet betekent dit voor een analyse van cultuursmaken dat je onderaan een algemeen niveau krijgt van de basissmaken samen met deelnemers die ook louter voor deze smaken een uitgesproken voorkeur hebben. Daarboven krijg je dan klassen die de basissmaken telkens combineren met andere voorkeuren. Wie in de hoogste klassen scoort, combineert alle smaken waarmee die klassen naar beneden toe in verbinding staan.

Een eerste belangrijke vaststelling is dat het hier om jongeren gaat, en dat een uitgesproken voorkeur voor 'klassieke muziek' bij de jeugd nagenoeg onbestaande is. Wie dus 'omnivorieit' operationaliseert zoals Peterson dat in zijn eerste studies deed (Peterson 1992; Peterson & Kern 1996), zal hier geen omnivoren vinden.⁷ Het monolithische item 'klassiek' staat echter in schril contrast met de uitgebreide diversifiëring van de popmuziek die – met de opname van televisie- en radiozenders in de enquête – tot een uitgebreid veld van smaakpakketten leidt. Als we ons louter op het *aantal* gesmaakte genres baseren dan wordt de smaak steeds breder naarmate een cluster hoger in de figuur is weergegeven. Bij

elk cluster mag je immers de smaakclusters optellen die er met de lijnen naar beneden mee zijn verbonden. Zo smaken de 375 jongeren uit cluster c ook de items van de clusters F, G, I, J en tot slot de thrillers en politiefilms uit κ, die alle jongeren blijken te waarderen.

Figuur 2.

Zo beschouwd zijn de clusters *c*, *e* en *d* met respectievelijk twintig, vijftien en dertien items in hun totale smaakpakket het meest omnivoor, met als absolute topcluster *a*, waarvan de leden alle 43 items weten te smaken. Voor deze laatste groep gaat de bedenking van Van Rees *et al.* (1999) wellicht op: de louter gerapporteerde smaak is een te zwakke basis voor een conclusie omtrent het cultuurgedrag.⁸

Toch vinden we in deze omnivore clusters niet de maatschappelijke elite. We berekenden voor elk van de groepen enkele achtergrondkarakteristieken zoals de sociaaleconomische status van de ouders,⁹ de verdeling van de scholieren over de verschillende onderwijstypes en de proportie meisjes binnen elke groep. Ook berekenden we, ter verdere illustratie, de participatie in culturele verenigingen per groep (zie Figuur 2). Afgaande op bijvoorbeeld het onderwijsniveau behoren zeker de clusters *a*, *d* en *e* eerder tot de gedomineerde klasse, als we dat onderscheid nog mogen maken. In die ‘oude’ termen staan de clusters aan de linkerzijde van een fictieve middellijn er veel beter voor, in elk geval als we afgaan op het opleidingsniveau (cultureel kapitaal). Het hoeft echter niet te verbazen dat ook de sociaaleconomische achtergrond van deze jongeren veel gunstiger is. Dat uit zich bijvoorbeeld ook in de participatie in culturele verenigingen. Gemiddeld participeert 15 procent van de Vlaamse jongeren in dergelijke verenigingen, maar in de ‘sterkste’ groepen (gemeten in onderwijsniveau en *SES* van de ouders) ligt dat aandeel twee keer zo hoog en in de ‘zwakste’ groep twee keer zo laag (vergelijk de clusters *b* en *f* met cluster *e* in Figuur 2). Met Bennett, Emmison en Frow (1999) kunnen we in Figuur 2 overigens een gender-effect zien in de verschillende clusters. Sommige smaakpatronen lijken vooral vrouwelijk of mannelijk te zijn. Merk echter op dat dit voor de groepen aan de linkerzijde eigenlijk niet zo’n groot verschil maakt, en dat de dichotomie van Bourdieu weliswaar nauwkeuriger ingekleed kan worden door een – bijkomstig – gender-onderscheid te maken, maar dat het algemeen kapitaalvolume fundamenteeler lijkt te zijn; dat algemeen kapitaalvolume bestaat hier uit het eigen onderwijsniveau (culturele kapitaal) en de sociaaleconomische status van de ouders (economisch kapitaal). Dit fundamentele verschil wordt vooreerst manifest in een onderscheid tussen legitieme en niet-legitieme smaken, en vervolgens vinden we nog een mannelijke (‘techno’, cluster *e*) en een vrouwelijke (‘hitparademuziek’, cluster *d*) variant van niet-legitieme smaken.

Nu mogen we op basis hiervan natuurlijk niet zomaar concluderen dat de zaken precies omgekeerd zijn, en dat de gedomineerde groepen omnivoor zijn, terwijl de dominante groepen weliswaar niet univoor maar toch kieskeuriger zijn. We moeten ons immers realiseren – wederom Van Rees *et al.* (1999) indachtig – dat het hier slechts om de rapportage van de eigen voorkeur gaat en niet om werkelijk gedrag.

Er zijn natuurlijk goede redenen om de studie van Vander Stichele & Laermans niet direct te confronteren met de hier gepresenteerde heranalyse: het een gaat om uithuizige participatie, het ander om rapportage van media- en muziekvoor-

keur; het een is representatief voor heel Vlaanderen, terwijl het in de heranalyse alleen om scholieren gaat. Het een leunt aan bij legitieme cultuurparticipatie, terwijl in de heranalyse – van een enquête afgestemd op jongeren – eerder commerciële of populaire cultuur aan bod komt.

Maar hoe je het ook wendt of keert, een blik op de inhoud van de clusters maakt intuïtief al veel duidelijk. De opdeling in een linker- en rechterhelft van de figuur past redelijk goed in ons verstaan van wat we – voor jongeren – legitieme en niet-legitieme smaken vinden, oftewel wat we hoge en lage cultuur zouden kunnen noemen. Blijkbaar maken jongeren daar zelf ook al onderscheid in, al was het alleen al in de afgebakende keuze van wat ze wel en niet bij zich vinden passen.

Hoe kunnen we dan de omnivoriteit van andere studies dan rijmen met onze analyses? Ten eerste gaat het natuurlijk om een heel sterk methodologisch verschil waardoor de vergelijking niet zomaar opgaat. Daarnaast is het ook in de voorstelling die wij maakten wel mogelijk om te zien hoe de dominante groepen meer kans hebben om als omnivoor gekenmerkt te worden in onderzoek. Als we groepen B, C, F en G naar status en opleiding grofweg de dominante groepen noemen, dan merken we daar al meer verschillende smaken dan in de rechter helft van de voorstelling. Bovendien blijft het natuurlijk mogelijk dat een individu op meer particuliere manier afwijkt van de groepssmaak. In de lijn van Bourdieu zouden we dan kunnen zeggen dat het distinctieve kenmerk van legitieme smaken het moeilijker zal maken om vanuit de gedomineerde groepen de typische groepssmaak aan te vullen met legitieme smaakaspecten.

4.2 Studie 2: Distinctie van particuliere fragmenten

Bij de vorige studie was al duidelijk dat allerlei smaken samenvallen of zich juist onderscheiden op een manier die nog veel overeenstemming kent met de legitieme versus niet-legitieme categorisatie.

In een tweede empirische studie trachten we langs andere weg enige evidentie voor Bourdieus uitgangspunten aan te dragen. Als het inderdaad zo is dat mensen oordelen vanuit de positie die ze in de sociale en symbolische ruimte innemen, en dat dit standpunt – Bourdieu spreekt van een *point of view* – als een tweede natuur is ingeschreven in de lichamen van de subjecten, dan moet de overlap die we in verschillende smaakprofielen kunnen zien wel een schijnbare overlap zijn. De popmuziek waar de omnivoor van houdt moet haast wel een andere betekenis hebben, of omwille van andere redenen gesmaakt worden dan de popmuziek waar iemand met een zeer univoor smaakpatroon van houdt. Die redenen kunnen zeer subtiel zijn, en ze zijn zelden heel nauwkeurig uitgesproken.

Het verschil in standpunt blijkt misschien het duidelijkst uit onze afkeer. Een bepaalde rijm of tekst vinden we banaal of overdreven. De intonatie van de zang, het arrangement of de mix doen ons goedkoop aan of juist té alternatief ('die kan echt niet zingen'). De oriëntatie op deze aspecten van muziek die verder formeel

of structureel best gelijkaardig kan zijn, geeft ons bijvoorbeeld een vrij directe en meestal juiste indruk van het soort zender dat we op onze radio horen spelen als we de zenders afgaan. We weten vrijwel direct of we op Radio 1 of Radio 2 zijn. Zonder jingle of presentator te herkennen.

In een tweede studie zien we dit effect terug. We laten aan scholieren 5 verschillende fragmenten horen van muziek die als Nederlandstalige popmuziek te klasseren is.¹⁰ De genreclassificatie op zich is niet eenvoudig. Zo twijfelen we misschien om een bepaald fragment als 'popmuziek' of 'kleinkunst' te klasseren. Denk aan artiesten als Raymond van het Groenewoud, Bram Vermeulen of Acda en de Munnik. Het lijkt onmogelijk om definitieve criteria op te stellen. Zit het in de aandacht voor de tekst, de soort tekst of het proces van componeren (eerst de tekst, dan de muziek)? Zit het in de compositorische vorm, in het gebruikte instrumentarium, in melodievorming of in de keuzes voor bepaalde metra en ritmes? Zit het in de 'sound' of in de 'mix', of moeten we aan een institutioneel criterium denken, waarbij alles wat op MTV komt popmuziek is, en alles wat op theatertournee gaat kleinkunst?

De genredemarcatie mag onderzoekers enig hoofdbreken bezorgen, maar de jongeren die de enquêtes van de TOR-groep hebben ingevuld hebben helemaal geen last van deze vragen. Blijkbaar geeft een oriëntatie op het geheel op intuïtieve wijze een overtuigende indruk van het genre, en dat al vanaf de eerste maten, zoals tijdens ons onderzoek bleek. Die categorieën werken niet echt als een hypothese die bevestigd of ontkend moet worden, maar direct, zoals we in een kledingwinkel ook meteen weten of iets bij ons past of niet.

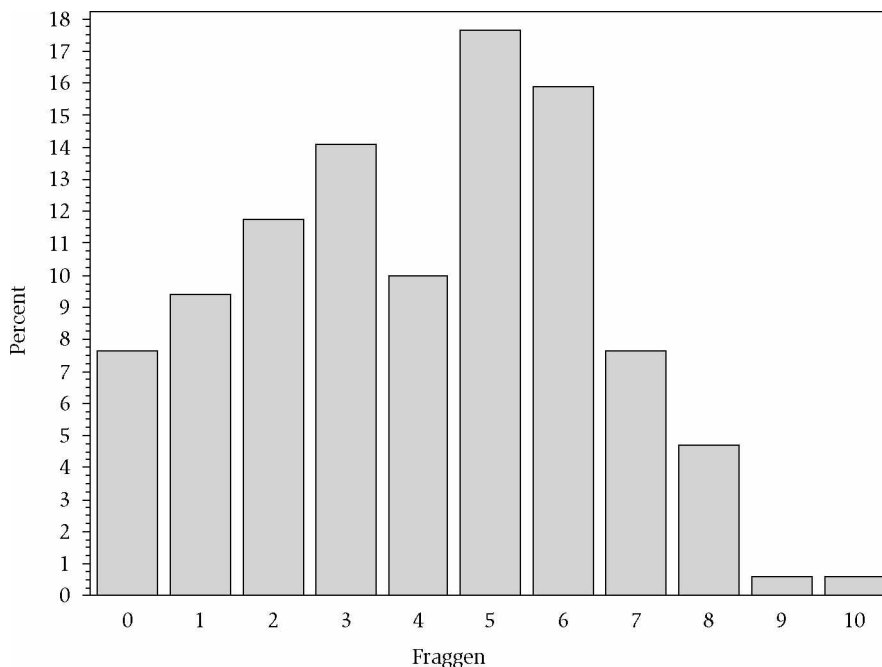
Aan 167 leerlingen uit de hoogste graad van het middelbaar onderwijs (gemiddelde leeftijd = 16,5; 117 meisjes, 56 jongens en 5 die hun geslacht niet invulden) vroegen we deel te nemen aan een onderzoek in het kader van een wetenschapsweekproject rond muziek en identiteit van de K.U.Leuven. Een deel van het onderzoek bestond uit typisch pen-en-papier onderzoek. Daarin kwamen vragen naar muziek- en mediapreferenties aan bod. Na factoranalyse op de voorkeursvragen met betrekking tot muziekgenres resulteerde dit in factorscores per deelnemer voor de volgende concepten: de voorkeur voor *fun* muziek, voor *cultureel correcte* muziek en voor *dance* muziek.

Op het einde van deze vragenlijst kregen de deelnemers vijf verschillende fragmenten te horen die als 'Nederlandstalige popmuziek' te klasseren zijn. Het ging achtereenvolgens om een fragment van Guus Meeuwis, Jan Smit, Maarten van Roozendaal, Het Gebaar en Acda en de Munnik.¹¹ Via een elfpuntenschaal (van 0 met label 'slecht' tot en met 10 met label 'goed') duidden de deelnemers eerst aan hoezeer ze het genre op zich smaakten. Vervolgens werd elk fragment gespeeld en konden ze op eenzelfde elfpuntenschaal aangeven hoe representatief ze het fragment voor het genre achtten en hoe goed ze het konden waarderen. Ook was er ruimte voorzien voor een korte geschreven evaluatie.

De fragmenten zijn bewust uit een 'Hollands' repertoire gekozen, opdat de scholieren niet louter zouden reageren op herkenning van het fragment, maar

zich oriënteren op de muziek zelf, of dat nu de tekst, de vorm of de ‘sound’ is. Natuurlijk reageert de Vlaamse jeugd vervolgens sterk op het ‘Hollandse’ van de muziek, hetgeen de algemene appreciatie niet echt ten goede kwam.

Die appreciatie lag gemiddeld significant lager dan het middelpunt ($t(169) = -5.58, p < .0001, M = 4.01, SD = 2.31$). Wat echter bij nadere bestudering opvalt, is dat een aanzienlijk deel van de steekproef dit genre toch nog aan de positieve kant van het spectrum smaakt (het gaat om 80 van de 167 deelnemers die de vraag beantwoordden) en dat de piek van de verdeling van de antwoorden ligt op het schaalmiddelpunt (figuur 3).

Figuur 3.

We kunnen verwachten dat de waardering van deze fragmenten samenhangt met de algemene muziekvoorkeuren van de deelnemers. Van de drie factoren die uit onze factoranalyse kwamen lijkt Nederlandstalig muziek misschien het best te passen bij wat we *fun* muziek hebben genoemd, samen met genres zoals hitparademuziek of R&B. Dit blijkt dan ook uit de analyse waarin de appreciatie voor Nederlandstalige muziek sterk correleert met de voorkeur voor *fun* muziek. Opmerkelijk echter is dat het ook wel correleerde met de twee andere smaken, zij het in wat mindere mate. Het lijkt alsof er wat diffusie is van deze smaak, eerder dan een duidelijke distinctie. We zouden hier al een omnivore neiging van het *correcte* publiek in kunnen zien, dat de neus niet ophaalt voor het Nederlandstalig lied, maar er een lichte appreciatie voor toont.

Wanneer we echter op het niveau van de fragmenten zelf kijken, dan zien we plotseling wél een onderscheid. Dat verschillende stukken, zelfs uit hetzelfde genre niet echt gelijk gesmaakt worden, hoeft natuurlijk niet te verwonderen. Maar het is opmerkelijk hoe de individuele stukken radicaal verschillend samenhangen met de algemene dimensies *fun*, *correct* en *dance*, terwijl de algemene voorkeur voor dit genre toch gelijkmatiger verspreid leek. We zien dat met name het derde fragment en in mindere mate ook het vijfde sterk verschillen van de andere. Daar waar de fragmenten 1, 2 en 4 aansluiten bij de algemene *fun* smaak, sluiten fragmenten 3 & 5 vooral aan bij de *correcte* smaak; de dimensie die nog de minste affiniteit vertoonde met deze muziek als algemeen genre.

Tabel 1. Correlaties tussen de appreciatie van de het Nederlandstalige levenslied en de vijf fragmenten enerzijds en de drie algemene muzieksmaken anderzijds (Pearson-correlaties, *N* per correlatie tussen 141 en 168 wegens ontbrekende waarden voor sommige variabelen).

	Nederlands- talige muziek	Guus Meeuwis	Jan Smit	Maarten van Roosendaal	Het Gebaar	Acda en de Munnik
<i>fun</i>	.47***	.33***	.33***	.07	.39***	.21**
<i>Correct</i>	.14*	.12	.11	.40***	.13	.24**
<i>Dance</i>	.27**	.12	.19*	.08	.15*	.04

*** $p < .0001$

** $p < .01$

* $p < .1$

Wat we hieruit kunnen concluderen, is dat de jongeren zich niet voor het lapje laten houden. De artiesten van fragment 3 en 5 horen ook eerder bij de kleinkunstwereld dan bij de ‘Nederlandstalige popmuziek’. Vooral voor het fragment van Maarten van Roosendaal (nummer 3) wordt dit feilloos aangevoeld. Toch hebben we ons best gedaan om gelijkaardige fragmenten te selecteren. Het ging telkens om een eerder traag nummer dat redelijk tekstgericht is. We lieten het tot na het eerste refrein horen (ongeveer anderhalve minuut). Die tijd hadden de jongeren niet of nauwelijks nodig om het fragment te evalueren. De meesten gaven hun score al vrij snel na het begin. Meestal wachtten ze eerst de inzet van de zanger even af, om die vervolgens in de ‘open’ commentaarruimte als ‘saai’, ‘ cliché’ of ‘zaag’ te karakteriseren, al dan niet vooraf gegaan door het adjectief ‘Hollandse’. De tekst moet het misschien nog het vaakst ontgelden, wat begrijpelijk is nu die daar in de eigen moedertaal zo weerloos tentoongesteld is. Meestal, ook bij Maarten van Roosendaal en Acda en de Munnik, wordt de tekst ‘te dom’ en ‘te simpel’ geacht, alsof de jeugdige luisteraar verlangt naar een ‘slimme’ of ‘ingewikkelde’ tekst, waar hem in de Engelstalige zustermuziek doorgaans weinig aan gelegen is. Dat dit oordeel zo snel voorhanden is, sluit eens te meer aan bij een idee van een habitus die je hele perceptie afstemt op wat wel en niet past.

5. Slot en discussie

De omnivoriteitsthese suggereert dat de goed opgeleide dankzij zijn grote culturele kapitaal vele talen spreekt en zijn gading kan vinden in een breed, divers repertoire. Juist door de breedte van zijn smaak onderscheidt hij zich, waar de distinctie in het legitimiteitsmodel van Bourdieu in de appreciatie en afkeer van een bepaald repertoire gelegen lag. In de herlezing van Bourdieu zien we echter dat legitimiteit geen intrinsieke eigenschap is, maar relationeel bepaald wordt in en door de appreciatie van de dominante groep. Alles waar deze groep zich mee verbindt krijgt een zweem van legitimiteit. ‘Zelfs’ de *Bolero* kan, wanneer men om de juiste redenen luistert, avant-garde zijn. In de eerste studie vinden we dan ook een duidelijke distributie van de items die normaal gezien grofweg binnen het populaire cultuursegment vallen. De diversifiëring van de muziekfragmenten in de tweede studie wijst in dezelfde richting. Jongeren voelen blijkbaar ook aan met welke legitimiteitswaarde de items geladen zijn. Je zou van een impliciet snobisme kunnen spreken, waardoor de smaken toch naar sociale achtergrond en opleidingsniveau configureren, zonder dat de jongeren daar met expliciete categorieën als hoge en lage cultuur op uit lijken te zijn. Toch voelen de jongeren blijkbaar aan welke muziek of welke voorkeuren bij hen horen en welke niet.

Bourdieu's habitus-concept begrepen als een sociaal geïnformeerd lichaam is tevens de sluier die over de motieven van ons praktische handelen wordt gelegd. Niemand handelt of apprecieert direct uit statusmotieven, het lijkt een natuurlijk gegeven dat de wereld is zoals we haar vanuit ons standpunt nu eenmaal waarnemen en waarderen. Ons lichaam is behept met dat standpunt en met alle ‘zinnen’ die ons feilloos oriënteren op de wereld. In de tweede studie zagen we hoe de jongeren geen twee keer moesten nadenken om tussen de vijf fragmenten binnen één genre een onderscheid te maken.

Wie relationaliteit en belichaming van de smaak serieus neemt, zal misschien zien dat de habitus een sterker concept is om het levensstijllandschap te begrijpen dan de culturele omnivoriteit. Aangezien we door de belichaming van de habitus echter altijd blind zijn voor onze eigen smaak, die we als natuurlijk ervaren, kan het interessant zijn om klassenconfiguraties te bestuderen aan de hand van de perceptie van andermans smaak en levensstijl. In de smaak van anderen zien we de homologie tussen levensstijl en klassenpositie vaak wel. Dit vereist natuurlijk wel een andere onderzoeksopzet.

Ook zou het mogelijk moeten zijn om Bourdieus derde parameter, het ‘sociaal traject’ of de geschiedenis van het cultureel en economisch kapitaal te operationaliseren. De gegevens over de sociaaleconomische status van de ouders en de participatie in culturele verenigingen vertellen ons in de eerste studie al iets over het thuisclimaat. Aan de hand daarvan zouden we dus ook ‘traagheidseffecten’ kunnen verwachten van jongeren die met een zwakke achtergrond toch in de hoogste stromen van het onderwijs terechtkomen. Het onderwijs is echter niet de enige bron voor het cultureel kapitaal, zoals we ook zien uit het feit dat er nog steeds ASO-kinderen in rechter clusters van Figuur 2 te vinden zijn. Wie het

thuisclimaat ook in rekening wil brengen stuit op het *ethos* van de mensen dat helaas niet zo goed gestratificeerd is als ons onderwijs, en dus lastig te operationaliseren. Het gaat veeleer om impliciete codes die ons sociaal geïnformeerd lichaam kan lezen, het gaat in één woord om *habitus*.

Als we dergelijke ‘traagheidseffecten’ kunnen aantonen, wordt er ook extra evidentie aangebracht voor dat concept dat door strikte empirici misschien terecht als onhandelbaar wordt beschouwd, en waarvoor we in dit artikel toch een lans wilden breken.

NOTEN

1. We baseren ons hier op de studie *Cultuurparticipatie in Vlaanderen: een toetsing van de these van de culturele omnivoor* (Vander Stichele & Laermans 2004 [CV]), waarvan vooral de theoretische schets ons interesseert (pp. 196-201).
2. Voor het vroege antropologische werk valt te denken aan Bourdieus *Outline of a Theory of Practice* (1977), de herwerkte Engelse vertaling van *Esquisse d'une théorie de la pratique* (1972), die 2 jaar voor *La distinction* verscheen. In 1980 publiceert Bourdieu met *Le sens pratique* de ‘definitieve’ versie van de tekst. Antropologie en sociologie lopen bij Bourdieu door elkaar, en het habitusconcept lijkt in beide domeinen niet fundamenteel te verschillen.
3. Het zijn Bennett, Emmison & Frow die in navolging van Jenkins (1992) over een ‘structureel functionalisme’ spreken, een ietwat ongelukkig label, waarbij we niet aan Parsons of Luhman moeten denken. De vier genoemde bezwaren vinden we in een iets andere volgorde terug op de pagina's 11-13, en de betreffende passage waar Bourdieu het vierde bezwaar onderkent vinden we in Bourdieu & Wacquant (1992, 129).
4. Vander Stichele & Laermans hebben naar eigen zeggen eigenlijk geen geschikte data om deze conclusie te kunnen staven (CV, 200-201).
5. Voor een meer concrete en technische beschrijving verwijzen we de lezer door naar de oorspronkelijke publicaties van dit model. Voor een overzicht, zie Van Mechelen, Bock & De Boeck 2004.
6. Voor de concrete modelformulering verwijzen we de lezer door naar de genoemde publicaties. In het gerapporteerde onderzoek werd de conjunctieve hiërarchische klas-senanalyse getoetst in rang 1 tot rang 8 met telkens 40 random startconfiguraties, waarvan de beste oplossing weerhouden werd. Uit deze analyses bleek de gevonden oplossing stabiel te zijn.
7. Zie Peterson (1992) en Peterson & Kern (1996). Omnivoren zijn in deze studies de mensen die het hoogculturele item ‘klassiek’ of ‘opera’ combineren met andere voorkeuren.
8. Let wel, ook voor deze 290 jongeren viel klassieke muziek buiten de boot, net als – onder andere – Heavy Metal. Dergelijke items die te weinig positieve respons kregen werden niet in de figuur opgenomen juist omdat ze door geen enkele groep consistent gesmaakt werden.

9. Socio-economische status representeren we op basis van een principals analyse op het arbeidsstatuut, de jobfunctie en werkloosheidservaringen van de ouder. Deze analyse leverde een goede maat voor de statusvariabele in de eerste component van die analyse. Dezelfde maat werd gebruikt in andere publicaties over deze dataset (zie onder meer Elchardus & Glorieux 2002, 375).
10. Met deze gediversifieerde bevraging sluiten we overigens ook aan bij de eerder vermelde aanbevelingen van Van Rees (Van Rees *et al.* 1999, 350-351), die opmerkt dat de vlag 'klassiek' of 'pop' vaak een te verscheiden lading dekt.
11. De muziekfragmenten 1-5 waren achtereenvolgens fragmenten van de nummers 'Geef mij je angst' (Guus Meeuwis), 'Laura' (Jan Smit), 'Zwerver' (Maarten van Roozendaal), 'Als ik jou was' (Het Gebaar) en 'Niet of nooit geweest' (Acda en de Munnik).

BIBLIOGRAFIE

- Andriessen, L. (2002), *Gestolen tijd. Alle verhalen, bezorgd en ingeleid door Mirjam Zegers*. Amsterdam: Querido.
- Bennett, T., M. Emmison & J. Frow (1999), *Accounting for Tastes. Australian Everyday Cultures*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (2006 [1977]), *Outline of a Theory of Practice*, translated by R. Nice. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1979), *La Distinction. Critique social du jugement*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Bourdieu, P. (1994), *Raisons pratiques. Sur la théorie de l'action*. Paris: Seuil.
- Bourdieu, P. (1997), *Méditations pascaliennes, Édition revue et corrigée*. Paris: Seuil.
- Bourdieu, P. & L.J.D. Wacquant (1992), *An Invitation to Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Bryson, B. (1996), Anything but Heavy Metal: Symbolic Exclusion and Musical Dislikes, *American Sociological Review*, 61 (5), 884-899.
- Coulangeon, Ph. (2003), La stratification sociale des goûts musicaux. Le modèle de la légitimité culturelle en question, *Revue française de sociologie*, 44 (1), 3-33.
- De Boeck, P. & S. Rosenberg (1988), Hierarchical Classes: Model and Data Analysis, *Psychometrika*, 53, 361-381.
- De Graaf, N.D., P.M. De Graaf & G. Kraaykamp (2000), Parental Cultural Capital and Educational Attainment in the Netherlands: A Refinement of the Cultural Capital Perspective, *Sociology of Education*, 73 (april), 92-111.
- Elchardus, M. & I. Glorieux (red.) (2002), *De Symbolische Samenleving*. Tiel: Lannoo.
- Elchardus, M. & K. Pelleriaux (2003), Sociaal-culturele constructie van onderscheiden werelden, pp. 93-104, in B. Cantillon, M. Elchardus, P. Pestiau, Ph. Van Parijs *et al.* (red.), *De nieuwe sociale kwesties*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Fiedler, K. (2000), Beware of Samples! A Cognitive-Ecological Sampling Approach to Judgment Biases, *Psychological Review*, 107, 659-676.
- Jenkins, R. (1992), *Pierre Bourdieu*. London: Routledge.

- Labov, W. (1972), *Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular*. Oxford: Blackwell.
- Laermans, R. (1999), *Communicatie zonder mensen*. Amsterdam: Boom.
- Lahire, B. (2003), From the Habitus to an Individual Heritage of Dispositions. Towards a Sociology at the Level of the Individual, *Poetics*, 31 (5), 329-355.
- Lamont, M. & A. Lareau (1988), Cultural Capital: Allusions, Gaps and Glissandos in Recent Theoretical Developments, *Sociological Theory*, 6 (Fall), 153-168.
- Le Roux, B., H. Rouanet, M. Savage & A. Warde (2008), Class and Cultural Division in the UK, *Sociology*, 42 (6), 1049-1071.
- Lievens, J. & H. Waeghe (red.) (2005), *Cultuurkijker. Cultuurparticipatie in breedbeeld*. Antwerpen: De Boeck.
- Mussweiler, T. & F. Strack (1999), Comparing is Believing: A Selective Accessibility Model of Judgmental Anchoring, *European Review of Social Psychology*, 10, 135-167.
- Peterson, R.A. (1992), Understanding Audience Segmentation: From Elite and Mass to Omnivore and Univore, *Poetics*, 21 (4), 243-258.
- Peterson, R.A. (2005), Problems in Comparative Research: The Example of Omnivorousness, *Poetics*, 33, 257-282.
- Peterson, R.A. & R.M. Kern (1996), Changing Highbrow Taste: From Snob to Omnivore, *American Sociological Review*, 61 (October), 900-907.
- Taylor, Ch. (1992), 'To Follow a Rule', in M. Hjort (Ed.), *Rules and Conventions*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Van Eijck, K. (1998), Leefstijlen van stijgers en dalers: de invloed van sociale mobiliteit op culturele consumptiepatronen, *Mens & Maatschappij*, 73 (1), 27-46.
- Van Eijck, K., J. De Haan & W. Knulst (2002), Snobisme hoeft niet meer. De interesse voor hoge cultuur in een smaakdemocratie, *Mens & Maatschappij*, 77 (2), 153-177.
- Van Rees, K., J. Vermunt & M. Verboord (1999), Cultural Classifications under Discussion. Latent Class Analysis of Highbrow and Lowbrow Reading, *Poetics*, 26, 349-365.
- Vander Stichele, A. & R. Laermans (2004), Cultuurparticipatie in Vlaanderen: een toetsing van de these van de culturele omnivorie, *Tijdschrift voor Sociologie*, 25 (2), 195-225.
- Van Mechelen, I., H. Bock & P. De Boeck (2004), Two-Mode Clustering Methods: A Structured Overview, *Statistical Methods in Medical Research*, 13, 363-394.
- Van Mechelen, I., P. De Boeck & S. Rosenberg (1995), The Conjunctive Model of Hierarchical Classes, *Psychometrika*, 60, 505-521.
- Voorpostel, M. & T. Van der Lippe (2001), Jongeren en cultuur. Een verklaring voor verschillen in deelname aan elitaire en populaire cultuur, *Mens & Maatschappij*, 76 (3), 202-220.